

Наталія ДІАНОВА

Місіонерський аспект діяльності архієпископа Інокентія (Борисова) на півдні України

Розглянуто процес виникнення неправославних конфесій на території Херсонської єпархії та їх загрозу для панівних позицій Російської православної церкви. Досліджено особливості місіонерської діяльності архієпископа Інокентія (Борисова) на півдні України.

Ключові слова: місіонерство, православна церква, архієпископ, Інокентій (Борисов), протестанти, розкольники.

Місіонерська робота православних ієрархів на півдні України розпочалася з кінця XVIII ст., що спричинено активним переселенням на ці землі розкольників та поширенням протестантизму. З цими конфесіями, які загрожували панівному становищу Російської православної церкви, у духовенства новоутвореної Слов'янської і Херсонської єпархії (1775) склалися досить непрості стосунки. Особливо це проявилось щодо протестантизму, носіями якого стали європейські, здебільшого німецькі переселенці: меноніти, лютерани, реформати, баптисти, штундисти та інші. Тож місіонерство стало невід'ємною складовою частиною діяльності православних ієрархів, чільне місце серед яких посідав архієпископ Інокентій (Борисов).

Постать Інокентія (Борисова) знайшла належне висвітлення в історичній літературі XIX ст. Його життєдіяльність досліджували М.Барсов¹, Т.Буткевич², М.Востоков³, С.Петровський⁴ та інші. Проте вони зосередили основну увагу на освітянській, науковій та проповідницькій діяльності архієпископа. У радянський період зазначена проблематика не розглядалась, що зумовлювалось ідеологічною та антирелігійною політикою уряду. На сучасному етапі значно поживався інтерес науковців до релігійної тематики. З'явилися праці дослідників, де побічно розглядаються деякі напрямки багатовекторної діяльності архієпископа. Серед них варто виділити роботи І. Лимана⁵, А. Непомнячого⁶, В. Каліновського⁷ та інших. Проте відсутність окремого монографічного дослідження вказує на недостатнє вивчення теми, що й зумовлює її актуальність.

Мета пропонованої публікації полягає в дослідженні місіонерської роботи Інокентія (Борисова) в період його перебування на чолі Херсонсько-Таврійської єпархії.

У поліконфесійному регіоні Південної України місіонерство мало широке поле для своєї діяльності і було націлене на залучення іновірців до православної церкви. Найбільшу загрозу для православ'я у XIX ст. представляв штундизм. Його появу в Україні пов'язують із діяльністю німецьких пасторів Іоганна Бонкемпера та його сина Карла. У 1824 р. І. Бонкемпер прибув до Одеси, звідки направився в колонію Рорбах, а потім Ворс. Його проповіді слухали селяни з села Основа Одеського повіту Херсонської губернії Ф. Онищенко та М. Ратушний, які перебували на сезонних роботах в колонії Рорбах. Саме вони сприяли поширенню штундизму серед селян півдня України, звідки він швидко розповсюджувався в інші регіони Російської імперії⁸.

Деякі сучасні дослідники вважають, що Російська православна церква, яка підпорядковувалась волі царського уряду, ідеологічно не захищала українське населення, а тому погляди певної частини українців поверталися до протестантизму, який відрізнявся демократизмом, що давало можливість поєднати релігійні почуття з національною самовизначеністю⁹. З цим можна погодитися лише частково. Протестантизм, привнесений на південь України німецькими переселенцями, менш за все сприяв процесу національного самоусвідомлення малоосвіченого українського селянства. Штундизм дійсно приваблював своєю простотою і демократичністю і давав надію на позитивні зміни уже в земному житті. Його послідовники відмовились від церкви і священників, не визнавали релігійної атрибутики. Пишні богослужіння вони замінили молитовними зібраннями, на яких читали і обговорювали Біблію. Особливу симпатію штундизм викликав у селян, які потерпали від свавілля православних поміщиків і не знаходили відповідної підтримки у православних священників. Тож втрата духовенством авторитету та поваги серед частини парафіян призвела до розчарування в православ'ї.

Штундизм швидко розповсюджувався на півдні України за рахунок залучення православних та представників інших сект і становив загрозу для православ'я. Проте це нове вчення спочатку досить позитивно сприймалося в суспільстві. Представники інтелігенції вбачали в ньому зорю нового життя – чи не єдиний

світлий промінь в темній народній масі, початком кращого майбутнього, запоруку процвітання суспільства та держави. Про нього з захопленням писали в світській пресі, всіляко вихваляючи та ідеалізуючи. Навіть серед православного духовенства не було єдності в питанні боротьби зі штундизмом. Деякі церковнослужителі вважали за необхідне розпочати негайну боротьбу з цим злом, а деякі дотримувались думки, що проблема вирішиться сама по собі. Пройшло немало часу перш ніж штундизм був вивчений у середовищі православного духовенства і розпочаті пошуки боротьби з ним. Причому в Російській імперії сама секта мала право на вільне існування, заборонялась лише пропаганда її віровчення серед населення¹⁰.

Через три десятиліття, коли штундизм міцно пустив коріння на півдні України, стало очевидно, що очікування інтелігенції виявилися марними. Але значна частина захисників цього віровчення навіть не підозрювала, що приніс штундизм у середовище тих, хто став його послідовниками. Відбулася руйнація сімейного укладу, поділ суспільства, особливо сільського, на два ворожі табори: прихильників і противників штундизму. Штундисти ніколи не приховували своєї ненависті до православ'я, відкрито висміювали його, принижували священнослужителів, намагалися знищити любов до церкви, самодержавства і батьківщини¹¹.

Деякі із представників вищого духовенства зайняли досить активну позицію щодо неправославних напрямів і течій. Проте незначна кількість формулярних списків священно- і церковнослужителів містить подібні записи. Можна допустити, що недостатня частина високоосвічених протоієреїв займалась безпосередньою місіонерською роботою, що негативно позначилось на релігійній ситуації в південному регіоні. В умовах активізації різноманітних протестантських напрямків особливого значення набувала місіонерська робота православного духовенства, націлена на збереження своєї пастви та навернення до православ'я іновірців та тих, хто відпав від неї. Її організація стала нагальною проблемою південноукраїнських ієрархів.

Архієпископ Інокентій (Борисов) щодо неправославних конфесій завжди дотримувався радикальних поглядів. Він писав про необхідність рішучих заходів у боротьбі проти сектантів. Усіх розкольників (у церковних документах під терміном «розкольники» часто фігурували як старовіри, так і представники ряду сект:

молокани, духобори скопці та інші) він розцінював однаково ворожими у ставленні до православ'я, а тому не вважав за доцільне виділяти серед них менш чи більш шкідливих¹².

Разом із тим Інокентій застосовував і методи переконання та пропаганди православних істин під час зустрічей із сектантами. Подорожуючи Таврійською губернією (1851), де у Мелітопольському та Бердянському повітах було виявлено чимало випадків переходів із православ'я в скопчество, він проводив бесіди із сектантами про спасіння душі, закликаючи їх повернутись у лоно синодальної церкви¹³. Відтак архієпископ написав «Пастирське послання» до тих православних, яких звабила секта скопців. Він з душевним болем висловлював своє занепокоєння їхньою подальшою долею і намагався наставити на шлях істинний¹⁴.

Офіційна православна церква знаходилась у постійній опозиції і до старообрядців, або старовірів, попри те, що вони були представниками дониконівського православ'я. Зростання чисельності старовірів у південному регіоні вона розцінювала як небезпечні для себе симптоми. Старообрядці не мали одностайних поглядів на проблему взаємин із православною церквою. Частина з них свідомо ізолювалась, уникаючи будь-яких контактів із нею, а частина добивалась визнання своїх священників ієрархами офіційної церкви. Наслідком дій останніх стало виникнення певного компромісу у вигляді єдиновірства. Старообрядці могли приєднуватись до православної церкви, мати священника, який відправляв службу за стародруками і дотримувався старих обрядів. Уряд позитивно віднісся до появи єдиновірства, позаяк воно певною мірою послабило напругу, що виникла в стосунках із розкольниками, і сприяло залученню їх до Південної України. Єдиновірство розцінювалось як проміжний стан при переході від старообрядництва до офіційної церкви, а тому єдиновірські церкви і монастирі поступово змінювали свій статус на православний.

У листі, датованому 3 березня 1853 р., архієпископ Інокентій (Борисов) писав своєму другу – відомому теологу, громадському діячеві та меценату О. С. Стурдзі про наболілу для нього проблему – боротьбу з розколом. Він вважав, що для перемоги над ним потрібні спільні зусилля духовенства і громадянського суспільства, а тому просив О. С. Стурдзу висловити свій погляд щодо методів боротьби із сектантами. Олександр Скарлатович надіслав у відповідь розлогого листа, де виклав своє бачення даної проблеми¹⁵. Усіх

розкольників він поділив на дві основні частини. До першої відніс старообрядців, які давно відпали від православної церкви внаслідок своєї духовної безграмотності. Він був переконаний, що до них потрібно ставитися поблагливо та ліберально і це неодмінно дасть свої позитивні наслідки. Друга частина розкольників, на його думку, була представлена різноманітними сектами, привнесеними іноземними переселенцями. До них потрапили малоосвічені жителі Південної Росії, Таврії та Бессарабії, які навіть не розуміли їх безглузлого і пагубного вчення. Поліцейські методи боротьби з ними не дадуть належного результату. Для вирішення даного питання пріоритетного значення набувало морально-релігійне виховання дітей в народних школах. Там вони отримували знання Св. Письма, їм прищеплювалась християнська мораль та любов до православної церкви. Проте з основними положеннями християнського вчення потрібно докладно знайомити й доросле населення. При цьому належну увагу потрібно приділяти навчанню не лише чоловіків, але й жінок, які відіграють важливу роль у вихованні дітей та формуванні їх світогляду. Для досягнення поставлених завдань необхідно підняти моральний рівень священнослужителів і позбутися «грубих невігласів у церковному сані», щоб заслужити належну повагу в парафіян. Адже в людей враження про священика складається не лише від його слів, а й від учинків. Тому важлива роль має відводитись процесу зближення православного духовенства з простим народом. З метою збереження та зростання православної пастви необхідно заснувати приватні духовні місії, для яких підготувати людей в монастирях, духовних академіях тощо. Місіонери з молитвою та проповідями повинні йти туди, де є найбільша кількість розкольників. Лише наполегливі зусилля можуть привести до поставленої мети¹⁶. Така позиція передбачала виваженість і враховувала особливості місіонерської роботи в південному краї. Проте підлеглість духовенства загальноросійському керівництву, яке не розуміло всіх тонкощів духовного життя населення регіону, призвело до жалюгідних результатів у боротьбі за православну духовність¹⁷.

Попри певні успіхи в боротьбі за зміцнення православної церкви, у неї залишалось ще досить невирішених проблем. Це спонукало уряд розпочати чергову хвилю репресій проти розкольників. 10 березня 1853 р. архієпископ Інокентій отримав таємне розпорядження з Міністерства внутрішніх справ, згідно з яким він повинен

був створити спеціальний комітет для перегляду діючих постанов щодо розкольників. Членами комітету мали стати: Інокентій, дійсний таємний радник і статс-секретар граф Блудов, обер-прокурор Св. Синоду та міністр внутрішніх справ¹⁸. Спільна політика уряду та вищого православного духовенства мала на меті боротьбу з розкольниками і залучення їх до православної церкви. Для цього було створене Херсонське вікаріатство, спеціальне місіонерське відділення при Херсонській семінарії з підготовки кадрів для боротьби з розколом і окрему Таврійську єпархію. Проте утворення єпархії відбулося вже після наказу Міністерства внутрішніх справ, який вийшов у 1858 р., про припинення переслідування старообрядців за їхні релігійні переконання, не допускаючи при цьому пропаганду ними свого вчення¹⁹.

Архієпископа турбувало становище православної церкви в Криму. Він присвятив цьому питанню один із листів до великого князя Костянтина Миколайовича (1852), де писав, що переможені російськими військами татари користуються значно більшими правами, ніж російські поселенці: вони звільнені від рекрутської повинності і кріпацтва, не платять податків. Православна церква є панівною лише формально, фактично ж іновірці мають більше прав, що принижує православ'я і шкодить його авторитету²⁰. Один із шляхів поширення православ'я в Таврії Інокентій вбачав у наверненні татар до православної церкви. Це питання, за його вказівкою, мало активно вивчатись духовенством на місцях. Священик Матвій Кашкадамов із Сімферополя писав Інокентію, що для вирішення даної проблеми потрібно докласти дуже багато зусиль. Він вважав, що для татар, які прийняли християнство, необхідно розбудувати свою церкву і призначити до неї священика, який добре знає їх мову і володіє великим терпінням. До того ж необхідно побудувати училище, де б татари вивчали російську мову, що сприятиме їх наверненню до православ'я²¹.

Ці задуми Інокентію не дала впровадити в життя Кримська війна 1853-1856 рр. Не зважаючи на докладені зусилля, місіонерська діяльність архієпископа та підвідомчого йому духовенства не дала належних наслідків. З середини XIX ст. православна церква стала поступово втрачати свої позиції. Головна причина цього полягала в політиці російського уряду, яка призвела до незадоволення народних мас своїм соціально-економічним становищем та діяльністю значної частини православного духовенства, яке

виражало інтереси самодержавства, а не пересічних парафіян. Це, в свою чергу, сприяло розповсюдженню різноманітних релігійних вчень та сектантських течій, до яких згодом долучились матеріалістичні погляди та соціалістичні ідеї. Тож місіонерська діяльність православних ієрархів у зазначений період не могла дати тих позитивних результатів, на які розраховувала Російська православна церква.

- ¹ Барсов Н. И. Материалы для биографии Иннокентия Борисова, архиепископа Херсонского и Таврического: в 2 вып. / Барсов Н. И. – Вып. 1. – СПб.: Елеонский, 1884. – 150 с.
- ² Буткевич Т. И. Иннокентий Борисов, бывший архиепископ Херсонский / Т. Буткевич – СПб.: Тузов, 1887. – 419 с.
- ³ Востоков Н. М. Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический: биографический очерк / Н. Востоков // Русская Старина. – 1878. – Т. XXI. – № 2. – С. 191-20; № 4. – С. 547-572; 1878. – Т. XXIII. – № 11. – С. 367-398; 1879. – Т. XXIV. – № 1-4. – С. 651-708.
- ⁴ Петровский С. Семь Херсонских архиепископов / С. Петровский – Одесса: тип. Фесенко, 1894. – 184 с.
- ⁵ Лиман І. І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX ст. / І. Лиман. – Запоріжжя: РА Тандем – У, 2004. – 488 с.
- ⁶ Непомнящий А. А. Роль духовних осіб у розвитку історичного краєзнавства в Криму (друга половина XIX – початок XX ст.) / А. А. Непомнящий // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 123-134.
- ⁷ Калиновский В. В. «Древностей – и замечательных, и интересных, и красивых – непочатый уголок»: Церковное крымоведение (1837-1920) / В. В. Калиновский; под ред. и вступ. ст. А. А. Непомнящего. – К.; Симферополь: Антикава, 2012. – 340 с.
- ⁸ Діанова Н. М. Формування етно-конфесійної структури населення міст Південної України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.): монографія / Н. М. Діанова. – Одеса: Астропринт, 2010. – С. 134-135.
- ⁹ Міжконфесійні взаємини на півдні України XVIII-XX століття / Бойко А. В., Ігнатуша О. М., Лиман І. І., Мільчев В. І. та ін. – Запоріжжя: РА Тандем – У, 1999. – С. 135.
- ¹⁰ Стрельбицкий И. Статьи и заметки. / Протоиерей И. Стрельбицкий. – Т. 1. – Одесса: тип. Е. И. Фесенко, 1910. – С. 3-11.
- ¹¹ Там само. – С. 7-10.
- ¹² Відділ рукописів Російської національної бібліотеки. – Ф. 313. – Спр. 17. – Арк. 14 зв. - 18.
- ¹³ Лиман І. І. Російська православна церква на півдні України ... – С. 313.
- ¹⁴ Пастырское послание блаженной памяти Высокопреосвященного

- Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического, к отпавшим и отпадающим в секту скопческую // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1864. – № 5. – С. 225-226.
- ¹⁵ Переписка преосвященного Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического с тайным советником А. С. Стурдзою // Приб. к ХЕВ. – 1860. – № 9. – С. 557, 563-565.
- ¹⁶ Діанова Н. М. Співпраця архієпископа Інокентія (Борисова) з О. С. Стурдзою / Н. Діанова // Пам'ять століть. Історичний науковий та літературний журнал. – № 3-4 (91-92) 2011. – С. 44-45.
- ¹⁷ Тригуб О. П. Історія Херсонської єпархії (1775-1918 рр.): автореф. ...канд. іст. наук: 07.00.01. – Миколаїв, 2000. – С. 14.
- ¹⁸ Державний архів Одеської області. – Ф. 167. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 31.
- ¹⁹ Лиман І. І. Російська православна церква на півдні України... – С. 307.
- ²⁰ Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический. Письма, 1852 г. // Русская старина. – 1870. – Т. XXV. – С. 370.
- ²¹ Діанова Н. М. Внесок вищого православного духовенства Південної України у розвиток історичної науки і освіти (кінець XVIII – початок XX ст.): монографія / Н. М. Діанова. – Одеса : Фенікс, 2012. – С. 64-65.

SUMMARY

Nataliya Dianova

Missionary aspect of activity Archbishop Innokentij (Borisov) on the southern part of Ukraine

Process of occurrence of not orthodox faiths on territories of the Kherson diocese and their threat for Russian Orthodox Church domination is considered. Features of missionary activity of archbishop Innokentij (Borisov) in the south of Ukraine are investigated.

Key words: missionary, orthodox, archbishop, Innokentij (Borisov), protestants, dissenters.